

Kto je nový gróf Monte Christo? Ešte raz o jednom type metaforicko-metonymických konštrukcií v slovenčine

MARTINA IVANOVÁ

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, v. v. i.

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Abstract: This paper reports a case study on a temporal XY(Z) construction from the family of Slovak XYZ constructions which have been widely discussed in many theoretical studies. These constructions can be described as the metaphoric-metonymic structures with syntactic pattern X – COP – *nový/d'alší/druhý/novodobý* – Y – (Z). On the basis of data drawn from corpus Omnia Slovaca IV Maior Beta it is shown how this construction differs from other types of XYZ constructions as well as from the analogous fully compositional expressions with given adjectives. The paper provides a corpus-based analysis on the X and Y slot, which can be occupied by either proper or common nouns. In the temporal XY(Z) construction, the element X becomes the new salient member of the category. In that way the switch in paragon model occurs so that the category in the target domain is modified. If the position Y is occupied by proper noun, it refers to the whole category on the basis of typical characteristics which are evoked by the salient member of given category. It is also shown that given structures are widely used in contemporary texts as communicative shortcuts as well as access points to rich knowledge background providing information with less cognitive effort than using the literal expression.

Key words: construction grammar, temporal XY(Z) construction, metaphor, metonymy, paragon model, appellativization

Primárnou motiváciou, ktorá viedla k vzniku tohto príspevku, bol postreh o frekventovanom uplatnení konštrukcie *X je nový Y* v súčasných publicistických textoch, blogoch, diskusiách a pod., napr. *Pellegrini je nový*

Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0027/25 Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum).

Gašparovič; Colton Sissons je nový Patrik Štefan; Kriedy – the new chlieb a sol¹ (Denník N); *Fico je nový Grinch, chce nám vziať Vianoce, zaznelo na proteste v Prešove* (Sme); *Už je čas na nové Slovenské národné povstanie* (Aktuality); *Muro je nový Soroš; Narkobarón je nový Al Capone; Avdijivka je nový Bachmut* (Pravda); *Krieda is new dlažobné kocky; Musk je nový Soros* (facebooková komunikácia).

Naša analýza bude vychádzať z postulátov konštrukčnej gramatiky, v ktorej sa ako základná jednotka vymedzuje konštrukcia (C). C je konštrukcia v tom prípade, ak ide o formálno-sémantickú jednotku <Fi , Si>, v ktorej niektorý aspekt Fi alebo niektorý aspekt Si nie je striktno predvídateľný z komponentov C alebo z iných konštrukcií (Goldberg, 1995, s. 4). Inými slovami, podľa tohto prístupu má konštrukcia zvyčajne špecifický významový prvok, ktorý nie je možné odvodiť z významov jej zložiek. A. Goldberg(ová) neskôr túto definíciu upresnila v tom zmysle, že ako samostatné konštrukcie možno hodnotiť aj maximálne kompozičné štruktúry, pokiaľ sú dostatočne frekventované (kritérium „dostatočnej frekvencie“, pozri Goldberg, 2006, s. 5). Materiálovou základňou analýzy bude súbor dokladov získaný z korpusu Omnia Slovaca IV Maior Beta² (v niektorých prípadoch sme doklady získali z internetu, vtedy uvádzame v zátvorke zdroj).

V štúdiu uverejnenej v Kultúre slova (porov. Ivanová, 2022) sme sa venovali fungovaniu podobných typov konštrukcií, porov. doklady zo súčasných publicistických textov: *Sulík je taký Trump Slovenska* (sme.sk); *Fico je slovenský gróf Monte Cristo, vrátil sa a začal sa mstiť* (dennikn.sk). Konštrukcie typu *Sulík je Trump Slovenska* sa v konštrukčnej gramatike opisujú ako prípady tzv. XYZ konštrukcie, ktorá bola predmetom analýz vo viacerých kognitívno-lingvistických prácach (detailnejší prehľad pozri Ivanová, 2022). Z formálneho hľadiska je v XYZ konštrukciách vzťah medzi X a Y stvárnený rovnako ako v prípade ekvatívnych konštrukcií, porov. „substantívum – kopula – substantívum“, a vzťah medzi Y a Z je kódovaný substantívnou syntagmou, v ktorej je závislý prvok vyjadrený bezpredlož-

¹ Použitie anglického výrazu *new* možno vnímať ako odkaz na populárny seriál *Orange Is the New Black* (2013).

² Interný korpus Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01) vznikol zlúčením dát hlavného korpusu prim 9.0 Slovenského národného korpusu a dát z webových korpusov a slúži na potreby pracovníkov JÚLEŠ SAV, v. v. i.

kovým alebo predložkovým pádom („substantívum – (prepozícia) substantívum“), porov. typu a), b), d), alebo adjektívom, porov. typ c). Z hľadiska formálneho stvárnenia sa jednotlivé konštrukčné realizácie konštrukcie XYZ odlišujú rôznym spôsobom vyjadrenia prvku Z:

a) X – COP – Y – Z_{GEN}: *Hahnemann je Einstein medicíny* (klasicka-homeopatia.sk);

b) X – COP – Y – medzi + Z_{INSTR}: ... *nemecký Sprinter je Mercedesom medzi dodávkami* (medialne.trend.sk);

c) X – COP – Z_{ADJ} – Y: *Vášáryová by mohla byť slovenským Havlom* (mesto.sk);

d) X – COP – Y – v + Z_{LOCC}: *Šunka je mercedesom v mäsovom priemysle* (topky.sk).

K uvedeným štruktúram možno podľa nášho názoru zaradiť aj konštrukcie typu *Súčasný čínsky prezident je nový Mao Ce-tung*, ktoré vznikajú na pozadí konštrukcií a) a c). Zo sémantického hľadiska majú tieto konštrukcie blízko k typu a), konkrétne k tomu variantu, v ktorom Z_{GEN} označuje časové obdobie: *Moreau je Mengele 19. storočia*. Formálne zasa daný typ konštrukcie súvisí s typom c), v ktorom je prvok Z vyjadrený adjektívom. Avšak oproti typu c), v ktorom je adjektívna pozícia otvorená a môže byť obsadená ľubovoľným adjektívom (predovšetkým z triedy vzťahových adjektív, ktoré plnia zreteľovo-vymedzovaciu funkciu), analyzovaná konštrukcia pozostáva z otvorených a fixne lexikálne obsadených pozícií, pričom ako fixná zložka danej konštrukcie funguje adjektívum *nový*, resp. synonymné adjektíva *d'alší*, *druhy*³, *novodobý*⁴, porov. *Nikolas je d'alší Justin Timberlake*; *Minister práce Milan Krajniak označil víkendové celoplošné testovanie za druhé Slovenské národné povstanie* (postoj.sk); ... *únia je novodobý Sovietsky zväz*.

V porovnaní s analogickými, ale plne kompozičnými spojeniami typu *Lahav je nový kibuc* má táto konštrukcia viacero osobitých charakteristík⁵:

³ V Slovníku súčasného slovenského jazyka (A – G, 2006, ďalej SSSJ) sa výraz *druhý* slovnodruhovo klasifikuje ako číslovka, avšak vo význame „ktorý nasleduje za prvým v časovej postupnosti; syn. ďalší, budúci, nasledujúci“ sa vymedzuje ako výraz, ktorý sa blíži významu prídavného mena. V tomto zmysle ho chápeme ako adjektívny výraz, ktorý je v danej konštrukcii synonymný s adjektívom *nový*.

⁴ Za upozornenie na možné uplatnenie adjektíva *novodobý* v danej konštrukcii ďakujeme recenzente príspevku PhDr. I. Hrubaničovej, PhD.

⁵ Jednou zo základných ideí konštrukčnej gramatiky je, že v takýchto a obdobných prípadoch nie je možné kategoricky oddeliť sémanticky nepriehľadné idiómy ako lexikálne jednotky od čís-

(i) adjektívum *nový* nemožno stupňovať, porov. na jednej strane plne kompozičné spojenie, v ktorom adjektívny komponent možno stupňovať: *Lahav je nový kibuc. – Lahav je novší kibuc. – Lahav je najnovší kibuc*, a na druhej strane formálne podobnú konštrukciu XYZ, kde je stupňovateľnosť adjektívneho komponentu blokovaná: *Brusel je nová Moskva. – ?Brusel je novšia Moskva. – ?Brusel je najnovšia Moskva* (korpusové dáta potvrdzujú, že tento typ morfolologickej operácie sa v príslušnej konštrukcii neuplatňuje);

(ii) adjektívum *nový* nemožno nahradiť opozitom, porov. kompozičné spojenie *Lahav je nový kibuc. – Lahav je starý kibuc* a konštrukciu XYZ, v ktorej je paradigmatická zámena adjektív neadekvátne: *Mikuláš Dzurinda je nový Mečiar. – ?Mikuláš Dzurinda je starý Mečiar*, a to aj v prípade substitúcie substantív v syntaktických pozíciách: *?Mečiar je starý Mikuláš Dzurinda* (korpusové dáta potvrdzujú, že tento typ lexikálnej operácie sa v danej konštrukcii neuplatňuje).

Oproti opísaným mikrokonštrukciám a) – d) je tento typ konštrukcie špecifický tiež tým, že prvok Z sa v nej vyjadruje len fakultatívne. Zatiaľ čo absencia prvku Z by vo variantoch a) – d) viedla k diskutabilným spojeniam, resp. k zmene významu (porov. *?Hahnemann je Einstein; ?Sprinter je Mercedesom; ?Vášáryová by mohla byť Havlom*⁶; *?Šunka je mercedesom*), v prípade opísanej konštrukcie prvok Z nie je záväzný: *Na Slovensku vzniká nový Detroit Európy. – Na Slovensku vzniká nový Detroit. – Cár Ivan Alexander je (...) nový Konštantín medzi cármí. – Cár Ivan Alexander je nový Konštantín*. Naopak, obligatórny je status adjektíva *nový*, resp. *d'alší*, ktoré nemožno z konštrukcie vynechať (lebo by došlo k vzniku defektnej konštrukcie, resp. k zmene významu), porov. *Biela je nová čierna. – ?Biela je čierna*. Konštrukcie XYZ, v ktorých sa prvok Z nevyjadruje, majú oproti temporálnym XY(Z) konštrukciám iný význam, porov. *Marx je Prometheus. – Marx je nový Prometheus*. V oboch typoch štruktúr proprium *Prometheus* neoznačuje len individuálnu osobu, ale zovšeobecnenú kategóriu (odbojného človeka vzdorujúceho nespravodlivým životným podmienkam), pričom salientným členom tejto kategórie je práve

to syntaktických kombinácií jednotlivých lexém, lebo sa často v niektorých aspektoch čiastočne prekrývajú, keďže využívajú rovnako produktívne gramatické štruktúry (Fried, 2017).

⁶ Korpus dokladá len použitie negovaných tautologických konštrukcií typu *Kiska nie je Havel*. Fungovanie tautologických výpovedí sa zvyčajne odvodzuje od tzv. konverzačných implikatúr. Tautologické výpovede sú na významovej rovine nedostatočne informatívne, a teda určitým spôsobom defektné, čo spúšťa interpretáciu intendovaného významu.

osoba pomenovaná ako *Prometeus*. Medzi danými štruktúrami je však rozdiel: v prípade štruktúry *Marx je nový Prometeus* dochádza nielen ku kategoriálnej inklúzii⁷, ale zároveň sa kategoriálna štruktúra modifikuje v zmysle prehodnotenia prototypového prvku⁸ (ďalším salientným, prototypovým členom danej kategórie sa stáva Marx), zatiaľ čo v prípade štruktúry *Marx je Prometeus* dochádza iba ku kategoriálnej inklúzii (cieľový prvok je začlenený do zdrojovej domény), prototyp kategórie ostáva nezmenený – salientným, prototypovým členom kategórie je stále iba *Prometeus*.

Ďalšou odlišnosťou tejto konštrukcie oproti konštrukciám a) – d) je možnosť zámene zdrojovej a cieľovej domény. V konštrukciách XYZ zväčša k zámene domén nedochádza z toho dôvodu, že prvok Y plní rolu ideálneho člena kategórie. Z hľadiska syntaktického konštruovania to znamená, že v štruktúrach sa realizuje v pozícii tzv. pozadia (landmarku) ako predikatívne substantívum, porov. *Masopust je Pelé českého futbalu*, nie v pozícii figúry (trajektora), porov. *?Pelé je Masopust brazílskeho futbalu*. Ideálnosť je však do istej miery skalárnou vlastnosťou, čo v niektorých prípadoch umožňuje substitúciu zdrojovej a cieľovej domény pri metonymickom mapovaní, porov. *Sulík je slovenský Kalousek*. – *Kalousek je český Sulík*. V daných príkladoch sú možné dve zrkadlové štruktúry v rámci tej istej kategórie, keďže substantíva *Sulík* aj *Kalousek* môžu rovnocenne fungovať ako vzory, teda ako reprezentatívne, salientné členy príslušnej kategórie (výrazne pravicovo orientovaných ekonómov presadzujúcich ideu voľného trhu).

V nami analyzovanej konštrukcii je substitúcia zdrojovej a cieľovej domény blokovaná významovým komponentom temporálnej následnosti, ktorá je daná významom adjektíva *nový* (porov. „ktorý nahrádza niečo predchádzajúce“), resp. *ďalší* (porov. „ktorý nasleduje v poradí al. v časo-

⁷ V teoretických prácach sa v súvislosti s metaforou postulujú ako základná operácia práve kategoriálna inklúzia – pri metafore sa cieľový prvok stáva súčasťou kategórie vymedzenej vehikulom ako jej prototypovým prvkom (porov. tzv. *class-inclusion theory of metaphor*, Glucksberg – Keysar, 1990), napr. vo výpovedi *Putin je cár* výraz *cár* reprezentuje kategóriu autokratických vládcov s neobmedzenou mocou, autoritou a je prototypovým prvkom tejto kategórie. Na základe metaforického použitia sa súčasťou tejto kategórie stáva aj prvok *Putin*.

⁸ D. Geeraert (1997) hovorí v tejto súvislosti o modulácii prototypových centier, čo je jedna z možných zmien v štruktúre kategórie, ktoré svedčia o flexibilitate kategórií a o ich dynamickej povahe. Vo výpovedi *Putin je nový cár* nedochádza len ku kategoriálnej inklúzii, ale aj k modulácii prototypového centra – novým prototypom v kategórii autokratických vládcov s neobmedzenou mocou, autoritou sa stáva prvok *Putin*.

vej postupnosti“), porov. *Sarkozy je nový Napoleon*. – **Napoleon je nový Sarkozy*.

V prípade analyzovaných štruktúr sa teda dá uvažovať o samostatnom variante konštrukcie, ktorú možno formalizovať nasledujúcim zápisom:

e) X – COP – nový/d’alší/druhý – Y – (Z): *Irak je (pre USA) nový Vietnam*.⁹

Ukazuje sa, že danú konštrukciu možno umiestniť na kontinuu medzi maximálne idiomatickými konštrukciami (tie sú spracované vo frazeologických slovníkoch) a maximálne schematickými štruktúrami (tie sú opísané v gramatikách), ide teda o čiastočne schematickú konštrukciu.

Na základe korpusových dát možno konštatovať, že spomínaný typ konštrukcie je doložený v rôznych oblastiach, napr. v náboženskej komunikácii, porov. *Ježiš je nový Adam*; *Cirkev je nový Jeruzalem*; *Mária je nová Eva*; *Jozue je nový Mojžiš*; *Kristus je nový Adam*; v politickom diskurze, porov. *Trump je nový Hitler*; *Orbán je nový Hitler*; *Putin je nový Hitler*; *Mikuláš Dzurinda je nový Mečiar*; *Islam je nový fašizmus*; *Brusel je nová Moskva*; *Ak sa teraz nachádzame v ďalšej studenej vojne, Hongkong je ďalší Berlín*; v športovej publicistike, porov. *Hancko je nový Škriniar*; *Šatan je nový Blake*; v umeleckej komunikačnej sfére, porov. *Čo bude nový Harry Potter*; *nový Twilight alebo dokonca nový Pán Prsteňov?*; *George Michael je ďalší Freddie Mercury*; *Aue je novodobým Orestom*; v oblasti každodennej komunikácie, porov. *Cyklistika je nový golf*; *Behanie je nový golf*; *Sedenie je nové fajčenie*; *Šesťdesiatpäťka je nová dvadsaťpäťka*; *Štyridsiatka je nová dvadsiatka*; v reklamných typoch textov, porov. *Bardejov je nová Štiavnica*; *Dubrovnik je nové Saint Tropez*; *Hnedá je nová čierna*; *Biela je nová čierna*.

Ako uvádza vo svojej práci T. Veale (2014), na základe charakteristiky prvkov X a Y možno konštrukcie XYZ klasifikovať ako kongruentné alebo inkongruentné. V prvom prípade X a Y patria do konceptuálne identických domén, porov. *Ruben Östlund je významný švédsky režisér strednej generácie, o ktorom sa hovorí ako o novom Bergmanovi*, kde X aj Y odkazujú na ľudské osoby patriace do identickej subkategórie (filmoví režiséri). Na rozdiel od konštrukcií XYZ, ktoré sme analyzovali v predošlej štúdii (Ivanová, 2022), sa v tomto type konštrukcie inkongruentné mapovanie realizuje zried-

⁹ Daná konštrukcia sa môže uplatniť aj v iných typoch štruktúr, porov. *Nejakú mladú herečku označili za novú Sophiu Lorenovú*. V chápaní konštrukčnej gramatiky možno jeden typ konštrukcie použiť ako súčasť syntakticky komplexnejšej konštrukcie.

kavo, porov. *Šunka je Mercedes v mäsovom priemysle*, ale *?Šunka je nový Mercedes* (korpus takéto inkongruentné typy dokladá v minimálnej miere). Prípady inkongruencie typu *Moldava je nová Hedviga* možno vysvetliť ako výsledok predkonštrukčného metonymického kódovania (prvky X a Y vstupujú do konštrukcie už metonymicky transponované). Inkongruentné výrazy *Moldava* (pomenovanie mesta) a *Hedviga* (pomenovanie osoby) sa v danej konštrukcii usúvzťažňujú v dôsledku metonymických transpozícií MIESTO za UDALOSŤ (mesto Moldava stojí za udalosti v Moldave), resp. OSOBA za UDALOSŤ (osoba Hedviga /Malinová/ stojí za udalosť napadnutia Hedvigy /Malinovej/), takže tieto sémanticky transponované výrazy možno v dôsledku predkonštrukčnej metonymizácie považovať za kongruentné (oba referujú na udalosti). Predkonštrukčná metonymia sa uplatňuje aj v iných prípadoch, napr. v type *Brusel je nová Moskva*, keďže použitie výrazov *Brusel*, *Moskva* možno vnímať ako prípad metonymie založený na vzťahu LOKÁCIA (názov mesta) za LOKALIZOVANÉHO (inštitúcia, vedenie sídliace v danom meste). Pravda, treba tiež vziať do úvahy, že kongruencia je škálovitý, graduálny jav. V tomto zmysle konštrukcie typu *Behanie je nový golf* vykazujú vyšší stupeň kongruencie (prvky X a Y pomenúvajú športové aktivity) než konštrukcie *Sedenie je nové fajčenie*, aj keď v oboch štruktúrach sa v pozícii prvkov X a Y realizujú substantíva pomenúvajúce činnosti.

V štúdií o konštrukciách XYZ (Ivanová, 2022) sme konštatovali, že ich fungovanie možno vysvetliť ako prípad metafor založených na metonymických vzorových modeloch (Lakoff, 1987, s. 87 – 88) alebo ako metonymii typu ČLEN KATEGÓRIE za VLASTNOSŤ, pri ktorej sú jedinečné entity metonymicky prekategORIZOVANÉ na triedu na základe ich výrazných vlastností (Kövecses – Radden, 1998, s. 54). Podľa A. Barcelonu (2004, s. 364) sa v daných prípadoch uplatňuje dokonca dvojnásobná metonymia: 1. pomenovanie nositeľa vlastnosti stojí za vlastnosť a 2. ideálny člen kategórie zastupuje celú kategóriu. Konštrukciám XYZ sa v tomto zmysle prisudzujú funkcia komplexného intenzifikátora (porov. Brdar, 2017), ktorý vyjadruje vlastnosť najvyššieho stupňa jedinečného prvku v porovnaní s ostatnými prvkami danej množiny.

V nami analyzovanej konštrukcii sa význam vlastnosti najvyššieho stupňa jedinečného prvku relativizuje, keďže do pozície ideálneho člena kategórie sa projektuje nová entita, ktorá nadobúda status reprezentatívne-

ho prvku príslušnej kategórie. Napríklad v konštrukcii *Sýria je nová Bosna* prvok *Bosna* metonymicky zastupuje kategóriu istého typu udalosti ako jej reprezentatívny člen (genocídneho vojnového masaku), avšak zapojením do príslušnej konštrukcie sa v pozícii tohto člena ocitá nový prvok *Sýria*. To znamená, že v daných konštrukciách dochádza k dynamickej (re)konštrukcii kategórie z hľadiska jej prototypových exemplárov s funkciou vzoru.

V mnohých prípadoch v textoch dochádza k vytváraniu ad hoc kvázivzorových modelov, ktorých charakteristiky sa zvyčajne explicitne špecifikujú v kontexte (porov. Brdar-Szabó – Brdar, 2020). V takýchto prípadoch sa formujú určité kultúrne modely, ktoré sú otvorené revíziám a doplneniam, porov. „*V jednom časopise som si prečítala, že značkový tovar je nový holokaust,“ hovorila Letizia, „lebo logá na oblečení presne označujú svojich nositeľov.“*

Metaforickým základom tohto typu konštrukcií je komponent podobnosti, ktorý sa implicitne postuluje medzi dvoma doménami. Ekvatívna forma tohto typu konštrukcie (X je Y: *Sýria je nová Bosna*) tak na významovej rovine indikuje porovnanie na základe podobnosti (X je ako Y: *Sýria je ako Bosna*). B. Dancygier(ová) a E. Sweetser(ová) (2014) konštatujú, že vzory sú štandardnými prvkami v prirovnaniach; napríklad v spojení *Je slizká ako had* je had vzorom extrémnej tenkosti (Dancygier – Sweetser, 2014, s. 148).

V prípade, že v pozícii prvku Y sa ocitá vlastné meno, ktoré označuje známu osobu, miesto alebo udalosť, existuje silná tendencia používať toto meno pre komplex informačných charakteristík, ktoré sa s daným menom spájajú, porov. konštrukcie *Ukrajina je nový Vietnam; Ukrajina je nový Izrael; Ukrajina je váš nový Afganistan*.

Použitie vlastných mien *Vietnam, Izrael, Afganistan* predpokladá istú mieru znalosti konceptuálneho rámca, do ktorého príslušné substantíva patria. Aktivácia cieľovej subdomény *Ukrajina* z perspektívy konceptuálne blízkej zdrojovej subdomény *Vietnam, Izrael, Afganistan* má tak v týchto konštrukciách povahu pragmatickej inferencie, resp. konverzačnej implikativity. Konverzačnú implikativitu možno opísať ako interpretačnú procedúru rutinne praktizovanú adresátom výpovede tam, kde v konkrétnej jazykovej interakcii dochádza k „zadrhnutiu“ komunikácie na úrovni doslovného (konvenčného) významu výpovede (*Ukrajina nie je Vietnam; Ukrajina nie je Izrael; Ukrajina nie je Afganistan*). Konverzačná implikativa však v týchto prípadoch nemá povahu prirodzenej inferenčnej schémy, t. j. ľahko

aktivovateľnej asociácie medzi konceptmi (ako v metonymiách typu *čítať Shakespeara, oslavovať 17. november, pripomínať si Mníchov*), ale vyžaduje si istú znalostnú bázu. Vlastné meno je v daných konštrukciách spre-vádzané bohatými encyklopedickými a kultúrnymi vedomosťami, ako aj subjektívnymi úsudkami. Táto znalostná báza je predpokladom spustenia interpretačnej procedúry. Metonymia v danom prípade aktivuje zdrojový konceptuálny klaster, ktorý otvára mentálny priestor dynamicky rozširovaný alebo zmenšovaný tak, aby sa prispôbil konceptuálnemu rámcu poskyto-vanému kontextom použitia (Brdar-Szabó – Brdar, 2021), porov. *Sýria sa stáva pre Rusko novým Stalingradom* (príležitosť na víťazstvo), *Aleppo je nový Stalingrad* (veľká miera zničenia).

V texte býva intendovaný prvok príslušnej znalostnej bázy často kontex-tuálne explikovaný, porov. *Američania budú v Sýrii zomierať vďaka svojej vlastnej taktike. Začína sa pre nich nový Vietnam?* (vietnamský konflikt ako vojenská udalosť s veľkými stratami); *Vojna na Balkáne je pre mnohých no-vým Vietnamom: Malý národ, Srbi, bojujú proti presile* (vietnamský konflikt ako vojenská udalosť, v ktorej slabší aktér bojuje proti dominantnému akté-rovi); *Stále častejšie sa hovorí, že Irak sa stáva pre USA novým Vietnamom. Irackí povstalci si osvojili novú taktiku. Unášajú cudzincov a chcú tak donú-tiť krajiny, ktoré sú v Iraku, aby sa stiahli* (vietnamský konflikt ako vojen-ská udalosť, v ktorej dominantná mocnosť prehráva); *Narodil sa v Amerike, ako dieťa sa bál, že aj on bude v akomsi novom Vietname prinútený zabíjať nevinných* (vietnamský konflikt ako vojenská udalosť, ktorá sa spája so psy-chickými traumami účastníkov) a pod. Platí teda, že prvok Y (v tomto prí-pade *Vietnam*) vymedzuje základný kategorizačný rámec a jeho uplatnením v rôznych konštrukciách sa zdôrazňujú alebo rozvíjajú rôzne aspekty tohto rámca. Jedným z častých spôsobov kontextuálnej explikácie býva tiež naprí-klad vedľajšia veta zreteľ'a, porov. ... *pokiaľ ide o protimonopolnú politiku, Google je novodobý Microsoft*.

Pri apelatívach sú prvky rámca inferované jednoznačnejšie, porov. *Biela je nová čierna* (rámec: obľúbená, módna farba); *Behanie je nový golf* (rá-mec: populárny šport); *Sedenie je nové fajčenie* (rámec: zdraviu škodlivé aktivity). Oproti tomu propriá disponujú bohatou rámcovou štruktúrou, do ktorej sú inkorporované encyklopedické aj kultúrne vedomosti, z ktorých hovoriaci čerpajú pri interpretácii významu (porov. Athanasiadou, 2023).

Rámcové vedomosti, ktoré sprevádzajú vlastné meno, môžu byť v niektorých prípadoch dostupné ľahšie (na základe znalosti vlastného mena), napr. *Každý rodič by chcel mať doma nového Einsteina* (Einstein ako salientný prvok kategórie múdrych, inteligentných osôb). Práve takéto ľahko dostupné rámce umožňujú spustenie procesu apelativizácie, porov. apelatívum *einstein* „kto je mimoriadne múdry, inteligentný (podľa amerického fyzika nemeckého pôvodu A. Einsteina)“: *doma im rastie malý e.; einsteinovia našej vedy* (SSSJ, 2006)¹⁰. Naopak, ťažšie dostupné rámce, vytvárané ad hoc a bohato informačne saturované, proces apelativizácie sťažujú. Komplexná informačná štruktúra propria sa vstupom do konštrukcie XYZ často redukuje, porov. *Mníchov 2*. tragická dejinná udalosť, keď Československo v septembri 1938 odstúpilo Nemecku pohraničné územia Čiech a Moravy po ústupčivom postoji Francúzska a Spojeného kráľovstva k požiadavkám nacistického Nemecka, pren. *bol to Mníchov slovenského filmu* udalosti negatívne ovplyvňujúce slovenskú kinematografiu (SSSJ, 2015). Apelativizácia je teda v tomto prípade procesom, v ktorom sa jedna sémantická charakteristika z bohato štruktúrovaného informačného klastra primárneho propria (negatívny vplyv udalostí v Mníchove) stáva základom zovšeobecneného významu apelativizovanej jednotky. V konštrukciách XYZ sa zdrojový konceptuálny klaster zachováva a v konkrétnej konštrukcii môžu byť aktualizované rôzne charakteristiky tohto znalostného pozadia, porov. ... *on za tým cíti akoby prípravu nového Mníchova, zopakovanie veľmocenskej hry o nás bez nás* (udalosti v Mníchove ako hra veľmocí); ... *strategickým*

¹⁰ Napríklad toponymá bývajú pravidelne apelativizované pri pomenovaní výrobkov pochádzajúcich z daného mesta alebo lokality, porov. *madeira* jemná tkanina s dierkovanou výšivkou (podľa ostrova Madeira), *madras* vzdušná biela bavlnená tkanina s nepravidelne usporiadanými farebnými pásikmi al. kockami (podľa mesta Madras v Indii), *malaga* dezertné víno svetlej, červenožltej al. tmavej farby vyrábané na juhu Španielska, malagové víno (podľa chráneného označenia pôvodu liehoviny Malaga a mesta s rovnakým názvom), *manila* textilná surovina z vlákien banánových rastlín používaná na výrobu povrazov, hrubého papiera al. tenkého kartónu s hladkým bledohnedým povrchom, manilská konopa (podľa filipínskeho mesta Manila), ale zriedkavo pri dejových pomenovaniach motivovaných nejakou minulou udalosťou, porov. *maglajz* „nejasná chaotická situácia, zmätok, veľký neporiadok (podľa bitky pri meste Maglaj v Bosne)“, porov. (SSSJ 2015). Metonymie typu MIESTO za VÝROBOK sú kognitívne dostupnejšie ako metonymie typu MIESTO za UDALOSŤ, ktoré apelativizácii podliehajú zriedkavejšie. Dôvodom nie je pritom frekvenčný aspekt (obe metonymické schémy sú v úze frekventované), ale práve informačná komplexnosť, a teda aj ťažšia dostupnosť kognitívneho rámca príslušnej udalosti.

politickým cieľom na etnickom princípe organizovanej maďarskej menšiny môže byť akýsi „nový Mníchov“, pripojenie týchto oblastí k Maďarsku (udalosti v Mníchove vedúce k strate územia); Francúzsko je schopné zopakovať nový Mníchov 1938 nielen pre Izrael, ale i samo pre seba (udalosti v Mníchove ako zrada) a pod.

Rozkolísanosť týkajúca sa písania veľkých písmen pri propriách, ktoré figurujú v daných typoch konštrukcií, je motivovaná neistotou, ako interpretovať substantívum v pozícii prvku Y: ako pomenovanie jednotliviny v pozícii salientného prvku kategórie alebo ako výraz so zovšeobecneným pojmovým významom, teda označenie triedy prvkov s istou vlastnosťou, porov. *Zjavne sa pokúsia zorganizovať v Rusku nový Majdan podľa ukrajinského scenára. – To, čo sa dialo v Moskve, bol pokus o nový majdan.* Podľa niektorých autorov práve metaforicko-metonymická povaha príslušnej konštrukcie znamená, že každé použitie propria v tomto type štruktúry možno automaticky chápať ako prípad apelativizácie (Athanasiadou, 2023). V iných prístupoch sa v tejto súvislosti uvažuje o tzv. koercii. Koercia je jav súvisiaci s nekompozičným a komplexným významom konštrukcií. Mnohé konštrukcie ovplyvňujú významy výrazov v konštrukcii, čím spôsobujú, že tieto výrazy vyjadrujú významy, ktoré by inak nemali (Endresen – Janda, 2020). Temporálna konštrukcia XY(Z) si teda „vynucuje“, aby proprium v príslušnom kontexte vyjadrovalo zovšeobecňujúci pojmový význam (príčom tento apelatívny význam sa nemusí nevyhnutne konvencionalizovať ako samostatná, slovníkovo vymedzená významová jednotka, pri ktorej je potrebný zápis s malým písmenom)¹¹.

Súhrnne možno konštatovať, že pri použití daných konštrukcií v komunikácii má metonymická transpozícia dvojakú funkciu: i) vzorový prvok Y zo zdrojovej domény funguje ako istá komunikačná skratka na vyjadrenie intendovaného významu, čo znamená, že kognitívne úsilie vynaložené na metonymické kódovanie je menšie ako v prípade doslovného pomenovania;

¹¹ Podobné prípady gramatických koercií sme interpretovali v štúdiách Kyseľová – Ivanová (2025) a Ivanová (2023). Distributívna konštrukcia *Ponatierral chlieb* vynucuje plurálové čítanie substantíva *chlieb* (= krajce chleba) na základe metonymie CELOK za ČASŤ (pozri bližšie Kyseľová – Ivanová, 2025), fázová konštrukcia *Pustila sa do halušiek* zasa udalostné čítanie substantíva *do halušiek* (= do jedenia halušiek) na základe metonymie ÚČASTNÍK DEJA za DEJ (porov. Ivanová, 2023). Koercia však nemusí nevyhnutne viesť k vymedzeniu novej lexie, napríklad dejového významu pri substantíve *haluška*.

ii) vzorový prvok Y zo zdrojovej domény môže evokovať rámec s bohatými encyklopedickými znalosťami, čo znamená, že kognitívne úsilie vynaložené na metonymické kódovanie prináša väčšiu bohatosť kontextových informácií (Papafragou, 1996). To potvrdzuje predpoklad, že vzory majú jednoznačný kognitívny status a „ľudia ich používajú pri posudzovaní kvality príkladov“ (Lakoff, 1987, s. 446). Interpretáciu štruktúr zároveň uľahčuje konštrukčný význam, ktorý predstavuje idiosynkratický externý príspevok k významu, aktivovaný nezávisle od interných špecifikácií konštrukcie (lexikálnych prvkov obsadzujúcich otvorené pozície príslušnej konštrukcie).

LITERATÚRA

ATHANASIADOU, Angeliki: Paragon and antonomasia: Similar but/and different? In: *Lingua*, 2023, roč. 288, č. 2, 103522.

BARCELONA, Antonio: Metonymy behind grammar: The motivation of the seemingly “irregular” grammatical behaviour of English paragon names. In: *Studies in linguistic motivation*. Eds. G. Radden – K.-U. Panther. Berlin: Mouton de Gruyter 2004, s. 357 – 374.

BRDAR, Mario: Intensification and metonymy in some XYZ constructions: From the Bible to Einstein. In: *LaMiCus – Language, Mind, Culture and Society*, 2017, roč. 1, č. 1, s. 110 – 135.

BRDAR-SZABÓ, Rita – BRDAR, Mario: The Bruce Willis of sandwiches: The Y of X is Y of Z construction on its journey towards a paragon model, as one way of achieving intersubjectivity. In: *Diadorim*, 2020, roč. 22, č. 2, s. 277 – 302.

BRDAR-SZABÓ, Rita – BRDAR, Mario: Metonymic indeterminacy and metalepsis: Getting two (or more) targets for the price of one vehicle. In: *Figurative Language – Intersubjectivity and Usage*. Ed. A. Soares da Silva. Amsterdam, New York: John Benjamins Publishing Company 2021, s. 175 – 212.

DANCYGIER, Barbara – SWEETSER, Eve: *Figurative Language*. Cambridge: Cambridge University Press 2014.

ENDRESEN, Anna – JANDA, Laura A.: Taking Construction Grammar One Step Further: Families, Clusters, and Networks of Evaluative Constructions in Russian. In: *Frontiers in Psychology*, roč. 11, č. 574353.

FRIED, Mirjam: KONSTRUKČNÍ GRAMATIKA. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno: Masarykova univerzita 2017. Dostupné na <https://www.czechency.org/slovník/KONSTRUKČNÍ GRAMATIKA> [posledný prístup: 17. 11. 2025].

GEERAERTS, Dirk: *Diachronic prototype semantics. A contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Oxford University Press 1997.

GLUCKSBERG, Sam – KEYSAR, Boaz: Understanding metaphorical comparisons: Beyond similarity. In: *Psychological Review*, 1990, roč. 97, č. 1, s. 3 – 18.

GOLDBERG, Adele: *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: The University of Chicago Press 1995.

GOLDBERG, Adele: *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press 2006.

IVANOVÁ, Martina: Kto je slovenský Leonardo da Vinci? O jednom type metaforicko-metonymických konštrukcií v slovenčine. In: Kultúra slova, 2022, roč. 56, č. 1, s. 3 – 18.

IVANOVÁ, Martina. Substitúcie situačných aktantov v slovenčine. In: Slovo a slovesnosť, 2023, roč. 84, č. 1, 26 – 55.

KÖVECSES, Zoltán – RADDEN, Günther: Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. In: Cognitive Linguistics, 1998, roč. 9, č. 1, s. 37 – 77.

KYSEĽOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina: When One Is Not Enough. Coercing Distributive Reading through Metonymy. In: Slovenská reč, 2025, roč. 90, č. 2, s. 126 – 151.

LAKOFF, George: Women, Fire, and Dangerous Things: what Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago 1987.

Omnia Slovaca IV Maior Beta. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i. Dostupné na <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html>.

PAPAFRAGOU, Anna: On metonymy. In: Lingua, 1996, roč. 99, č. 4, s. 169 – 195.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1 134 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2015. 1 100 s.

VEALE, Tony: The ABCs of XYZs: Creativity and conservatism in humorous epithets. In: Cognition, experience, and creativity. Eds. J. Manjaly – B. Indurkha. New Delhi: Orient Blackswan 2014, s. 135 – 154.